

**ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ „ДЕМОКРАТІЯ”
В ПРОЦЕСІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ**

Розглядається поняття „демократія” в контексті політичного та суспільного розвитку, а саме демократія як влада народу, як форма держави, як політичний режим, як політичний світогляд і політична цінність. Через призму поглядів видатних політичних мислителів формується загальна конструкція розуміння поняття у XX столітті.

Ключові слова: демократія, принципи, форми та функції демократії

Палас Н.Р.

**ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ
„ДЕМОКРАТИЯ” В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО
РАЗВИТИЯ**

Рассматривается понятие „демократия” в контексте политического и общественного развития, а именно демократия как власть народа, как форма государства, как политический режим, как политическое мировоззрение и политическая ценность. Сквозь взгляды выдающихся политических мыслителей формируется общая конструкция понимания понятия в XX веке.

Ключевые слова: демократия, принципы, формы и функции демократии.

Palas N.

**PROBLEMS OF DETERMINATION OF THE CONCEPT „DEMOCRACY” IN THE
CONTEXT OF POLITICAL AND PUBLIC DEVELOPMENT**

A concept is examined „democracy” in the context of political and public development, namely democracy as power of people, as a form of the state, as a political mode, as a political world view and political value. Through the prism of looks of prominent political thinkers the general construction of understanding of concept is formed in a XX age.

Key words: democracy, principles, forms and functions of democracy.

Поняття „демократія” як смислова категорія протягом тривалого періоду розвитку суспільної історії отримала сутнісні значення відштовхуючись від ряду факторів, котрі визначали характер його практичного застосування. Розгляд синонімічних категорій демократії надасть нам можливість з’ясувати суть терміну та площину його застосування у XX столітті, а також на їх основі адекватно сконструювати модель демократії глобального контексту.

При опитуванні громадської та наукової думки дана наукова категорія матиме надзвичайно багато визначень, що забезпечене, перш за все, свободою вільнодумства, яке вважається одним із найпріоритетніших принципів демократії поряд з принципом більшості, плюралізму, рівності, поділу влади, виборності, гласності та контролю. Без теоретичного концепту суті поняття практично не можливо встановити логічну парадигму розуміння сучасного значення демократії та процесу демократизації в світі. Саме тому необхідно проаналізувати наукові надбання у галузі вивчення демократичних процесів, щоб зрозуміти сучасні моделі трансформації демократії.

Метою дослідження є потреба осмислення проблеми концептуального визначення поняття „демократія”, її практичне і теоретичне застосування сьогодні, а також аналіз джерельної бази щодо даної тематики. Кількість науковців, що займаються даною

проблемою настільки велика, що навіть важко уявити скільки наукової новизни вводять дослідники в науково-політичний обіг в процесі написання праць, присвячених демократичній проблематиці. Основними зарубіжними дослідниками є Й. Шумпетер, Р. Даль, З. Бжезінський, Л. Даймонд і М. Ф. Платтнер, Е. Мак-Грю, А. Лійпхард, С. Хантінгтон, І. Шапіто та багато інших. Російські вчені займаються переважно концепціями та моделями демократії. Зокрема, А. Мадатов, Ю. Бегунов, А. Лукашев, А. Поніделко розглядають теорії, концепції та образи демократії. Проблему співвідношення демократії та глобалізації намагається розв'язати А. Філіпов. До фундаторів української демократичної бібліотеки можна віднести А. Колодій, С. Давимуку, Ю. Кужелюка, В. Марченка, які пишуть про шляхи демократичних трансформацій у перехідних режимах сучасності. Величезним надбанням можна вважати Антологію демократії, котру вміло впорядкував О. Проценко, зібравши при цьому статті зарубіжних дослідників для передачі їх досвіду на українські терени. Крім того не можна ігнорувати статті М. Катеринчука, В. Кременя, Г. Світи, А. Романюка, Л. Угрин, Ю. Мацієвського, О. Кіндратець, Є. Марчука та В. Бебика, які висвітлюють окремі аспекти проблеми із власних, оригінальних точок зору, передаючи свій досвід майбутній поколінням поціновувачів демократії.

Не зважаючи на важливість та актуальність демократії і наявність великої кількості публікацій, в історіографічному плані вона розроблена недостатньо в плані саме української наукової літератури. Здійснені спроби проаналізувати літературу, присвячену українській демократії, не дають відповідей на корінні питання щодо стану і повноти дослідження теми.

Так, у сучасній західній політичній науці ціннісні аспекти демократії не втратили свого значення й досі. Зокрема, видатний американський економіст Й. Шумпетер у праці „Капіталізм, соціалізм та демократія” (1942 р.) називає демократію методом інституційного узгодження інтересів при прийнятті рішень задля загального блага” [1, с. 36]. На думку французького політолога Ж. Бюрдо, при розгляді концепції походження держави та методів утворення елітарної влади, демократія фігурує як певна філософія, спосіб життя, релігія, а форма правління при цьому є лише похідним явищем. Італійський конституціоналіст Дж. Мараніні вбачає в ній кінцеву мету, найвищу цінність будь-якої влади. Сучасні дослідники перехідних суспільств К. Оффе і У. Пройсс цілком слушно зауважують у власних статтях, що поняття „демократія” використовується як універсальна формула опису широкого спектра найрізноманітніших суспільств з відповідними режимами управління і політичної участі.

Джерельною базою сучасної демократії вважаються напрацювання американського політолога Р. Даля, котрий у роботі „Про демократію” розглядає поліархію як генетично сталу форму розвитку політичних інститутів та процесів. Ш. Ейзенштадт – один із засновників теорії модернізації, причинами нестабільності демократичного режиму вважає відкритість політичного процесу. Польський геополітолог З. Бжезінський на колоквиумі у Кастельгандольфі стверджує, що поняття „демократії” слід розглядати в рамках процесів глобалізації, оскільки варто враховувати соціальний рівень, на який вона виходить сьогодні [2, с. 41]. Його думку поділяють засновники Міжнародного форуму демократичних студій Л. Даймонд і Марк Ф. Платтнер у праці „Глобальне відродження демократії”. У контексті такого співвідношення з'являється поняття транснаціональної моделі демократії Е. Мак-Грю; консолідовані, проміжні та псевдodemократії А. Лійпхарда, „хвилі демократії” А. Тоффлера.

Кількість науковців, що займаються даною проблемою настільки велика, що опрацювати всю літературу фізично не можливо, навіть важко уявити скільки наукової новизни вводять дослідники в науково-політичний обіг в процесі написання праць, присвячених демократичній проблематиці. Особливу увагу привертає робота американського фінансиста Дж. Сороса „Утвердження демократії” та праця Ж.-Ф. Ревеля „Відживлення демократії”, які намагаються пояснити якою є і мала б бути демократія як форма самоврядування та політична цінність. До їх когорти приєднується французький

політолог А. Турен, що пише про демократію як модель політичного розвитку із глибокими посиланнями на значення сучасної демократії у статті „Що означає демократія сьогодні?” [3, с. 60]. В рамках демократичного транзиту слід звернути увагу на напрацювання американських вчених Ф. Шміттєра, Т. Карла, для яких демократія – консолідація в рамках розвитку громадянського суспільства. До даних досліджень приєднуються К. Поппер та А. де Токвіль.

Таким чином, поняття „демократія” звучить на устах у всіх сучасних дослідників – одні її возвеличують, трансформують до сучасних умов, а інші критикують і намагаються відкоригувати, але незважаючи на теоретичні розбіжності будь-які концепти мають право на існування, оскільки саме в цьому аспекті на перший план виходить свобода того ж таки вільнодумства, що є найвищою цінністю сучасної науки і не лише політичної.

Існує багато підходів до тлумачення самого змісту демократії. Головне значення пов'язане з етимологією поняття, тобто з походженням цього терміну. Демократія як народовладдя та інші похідні від цього визначення є нормативними, оскільки базуються на класичному підході до даного феномену. Лише в окремих випадках це поняття пов'язують із свободою і рівністю громадян. Вона має ґрунтується на владі, яка цілком належала народу, а народ здійснює її безпосередньо, завдяки прямій участі у вирішенні держаних і громадських справ, формами вираження якої є референдуми, плебісцити, демонстрації, мітинги, народні збори, громадські ініціативи або через обраних ними представників, депутатів в органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але і їх всебічне забезпечення. Формула „народ є джерелом влади” стає не просто фікцією, а й виражається практично.

Таким чином, таке розуміння демократії є універсальним, оскільки може застосовуватися до будь-якого історичного типу демократії і є носієм загальнолюдських цінностей. Відповідно до цього, демократію можна визначити як державний лад, що ґрунтується на владі народу і гарантує залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Однак суто етимологічне тлумачення демократії сьогодні багатьом науковцям видається занадто спрощеним. Ми погоджуємося з ними, оскільки воно відображає лише початкову стадію розвитку демократії, зокрема демократію античну або афінську, яка поширювалась на невеликі за територією і чисельністю населення міста-поліси та була формою безпосередньої участі всіх громадян у політичному житті.

Реальне народовладдя недосяжне з багатьох причин. Перш за все, нерівність – це природна властивість людського суспільства. Тому особи, які посідають в суспільстві привілейоване становище завдяки статусу, завжди шукатимуть засоби розширити горизонти своєї влади. Водночас ідеї демократії настільки привабливі для більшості людей, в усякому випадку – в західному світі, що не використовувати їх задля досягнення політичних цілей було б, щонайменше, нерозумно. Через це поступово під гаслами демократії у суспільну свідомість починають впроваджуватися положення, які мають вельми відносну приналежність до демократії. Так, американський президент Т. Джефферсон в інавгураційній промові заявив, що „всім потрібно пам'ятати священний принцип, що хоча в усіх випадках повинна переважати воля більшості, ця воля має бути законною і розумною” [4, с. 71]. І з цим, безперечно, можна цілком погодитися, але і на думку меншості безумовно потрібно зважати.

Обґрунтовуючи неможливість реалізації класичної демократії Р. Даль вважав, що „ніхто, крім, можливо, фанатика, не бажає досягнення двох цілей – політичної рівності і народного суверенітету – за рахунок інших. Ми повинні запитати себе, наскільки ми здатні пожертвувати стабільністю, доходами, безпекою, прогресом, статусом тощо для досягнення більшого – політичної рівності. У житті майже ніхто не вважає, що політична рівність і народний суверенітет варті того, щоби принести в жертву ці блага” [5, с. 73-74].

Критикує класичну демократію італійський мислитель Г. Моска, стверджуючи, що кожне суспільство формує правлячий клас, всебічний контроль якого з боку народу

практично неможливий. Демократичні доктрини та конституційні процедури забезпечують абсолютний народний суверенітет і владу більшості, які є найслабшими стримуючими факторами для правителів. Оскільки більшість в будь-якому випадку не правитиме, доктрини і процедури такого роду делегують необмежену владу правлячій меншості, яка претендує на право репрезентувати більшість. На класичне визначення демократії, що засноване на принципах влади більшості, народному суверенітету і політичній рівності громадян, що складає її сутність, американський функціоналіст Е. Шилз ставить ярлик „популістської демократії” [6, с. 237].

В політико-правовій теорії визначення поняття демократії має кілька вимірів, які виявляють її сутність повною мірою: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу тощо.

Якщо говорити про демократію як форму держави, то вона, частіш за все, постає як форма правління, що протиставляється аристократії або олігархії. Такою є традиція, що йде від античної політичної думки. Англійський філософ Т. Гоббс у праці „Левіафан” трактує демократію як одну з трьох „державних форм” – разом з монархією та аристократією. Для нього „демократія – це державна форма, де верховна влада належить зібранню усіх громадян без винятку” [7, с. 147]. Ш. Монтеск’є, розрізняючи три способи правління – республіканський, монархічний і деспотичний – вважав: „якщо в республіці верховна влада належить всьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то таке правління називається аристократією” [7, с. 149]. Демократія для мислителя тотожна народному суверенітету, але не означає загальної участі всіх в управлінні. Народ делегує свою владу уповноваженим. Саме це відрізняє демократичну державу від інших форм правління. Таким чином, сьогодні ідея Ш. Монтеск’є про демократію як народний суверенітет залишається життєздатною.

В одній зі своїх ранніх праць німецький дослідник К. Маркс приходив до висновку, що демократія – це державний лад. Він вважав демократію „наріжним каменем, ознакою певної форми держави” [7, с. 157]. Його точка зору відтворює європейську традицію XVIII ст. і в цілому не суперечить висновкам сучасної політичної науки. Французький соціолог А. Турен пише, що „ми ніколи не повинні забувати, що демократія не є універсальною моделлю суспільства, а лише моделлю політичного режиму” [3, с. 62]. Російський вчений А. Вітченко пов’язує форму держави з формою влади. Такий підхід дозволяє автору підкреслювати, що нова форма влади не відкидає, а успадковує демократичні елементи та інститути від колишньої державної форми.

Дефініція демократії ототожнюється і з таким поняттям, як політичний режим. Виходячи з визначення політичного режиму як однієї з трьох внутрішніх форм держави (разом з формою правління і формою державного устрою), ототожнення демократії з політичним режимом можливо, однак лише в межах демократичної форми держави та її політичної системи. При цьому слід мати на увазі, що форми політичного режиму рухливіші і різноманітніші у порівнянні з демократичною формою держави. Так, режим особистої влади Ш. де Голля зберігав усі демократичні інститути французької держави, змінювались лише методи здійснення влади. Отже, можна зазначити, що демократичний політичний режим – це втілений зміст демократичної форми держави, повсякденна політична практика демократії.

Можна розглядати демократію як політичний світогляд і політичну цінність. Демократія як політичний світогляд – це відображення у свідомості громадян самого змісту демократії, перш за все – ідей свободи і рівності прав. Створюючись на ґрунті суспільних відносин, демократія завжди знаходила своє теоретичне обґрунтування в цих ідеях та уявленнях про них. Правомірно говорити і про „зворотне відображення” цих

ідеалів у функціонуванні політичних інститутів [8, с. 31]. Демократія як політична цінність найчастіше сприймається як синонім прав і свобод громадян в їх формально-абстрактному або конкретному виявленні. Ідеї та принципи демократії, які втілюються у зміст форм демократії, стають політичною цінністю, на збереження якої орієнтовані освіта, культура, ідеологія. Носієм, виразником цієї цінності покликана бути й суспільна думка, яка є відносно самостійним соціальним феноменом стосовно суспільної свідомості в цілому, а в умовах організованого громадянського суспільства – інститутом демократії. Досить навести хрестоматійну промову Перікла при похованні воїнів або клятву афінян для того, щоб показати, яку цінність для вільних громадян мала демократія.

Загальновідомо, яку роль відіграли в ідейній підготовці буржуазних революцій концепції демократів. Для Ш. Монтеск'є свобода і громадянська рівність – основні цінності демократії. Засновник першої в світі кафедри конституційного права в університеті Феррари Дж. Компаньоні вважав, що головною цінністю демократії те, що при ній „народ створює закони, він же їх і виконує” [1, с. 67]. Складну еволюцію пройшла система демократичних цінностей Ж.-Ж. Руссо – від ідей народного суверенітету та народного представництва до „демократичної теократії”, натхненої християнською вірою. Для А. де Токвіля найвище благо демократії – рівність можливостей. Німецький політолог Р. Альбрехт переконаний, що в ході історичного розвитку англосаксонської демократії викристалізувалися дві її основні цінності: ідея конституційної держави та концепція природних прав. Отже, не виникає сумніву, що демократія як політична та правова цінність і світоглядний ідеал стала невід’ємним елементом політичної свідомості мільйонів громадян.

Все більше дослідників звертається до проблеми демократії як політичного процесу, елементу політичної динаміки. При цьому найчастіше цей аспект пов’язується з демократичною процедурою. Значний внесок в розробку цього поняття зробив Р. Даль. На його думку, будь-який процес прийняття обов’язкових колективних рішень повинен відповідати кожному з таких критеріїв:

- рівне право голосу;
- активна участь;
- чітке розуміння;
- кінцевий контроль з боку народу.

Він вважав, що демократичний процес повинен виходити з самої природи демократичного розвитку суспільства і використовуватися як народом, так і керівниками на всіх стадіях управління. Особливості та закономірності сучасного демократичного розвитку різних країн світу підтверджують його точку зору [5, с. 113].

Таким чином, проаналізувавши демократію як народовладдя, форму держави, форму і принципи організації політичних партій і громадських об’єднань, політичний режим, політичний світогляд і політичну цінність, політичний процес дає нам можливість скласти досить повне уявлення про весь спектр дефініцій демократії, що випливають з її природи і відображають той чи інший її сутнісний аспект, той чи інший прояв на практиці.

По суті, лише політична думка початку ХХ століття найбільш адекватно підійшла до сучасного розуміння суті поняття „демократія”, але досягнувши значного порозуміння, прийшла до висновку, що демократія привела не до ясного і прямого шляху, а до концептуально-теоретичного роздоріжжя. Замість того, щоб бути вирішенням суспільних проблем, вона сама стала найголовнішою проблемою.

Демократія — явище, що постійно розвивається. А осмислення поняття демократія, її органічних ознак дає можливість оцінити напрям розвитку певної політичної системи, її відповідність демократичним ідеалам і цінностям. В політичній літературі неодноразово висловлювалась думка, що розвиток державних форм неодмінно і закономірно приведе людське суспільство до демократії. Пізніше, ряд впливових політологів підтримували цю думку в процесі суспільного розвитку. Вони уявляли демократію як природний стан, який неодмінно наступить в цілковитій незалежності впливу і протидії окремих індивідів чи

груп людей на нього. А у ХІ столітті слово „демократія” є, мабуть, найбільш популярним, особливо в нових незалежних державах. Сьогодні немає жодного політичного руху чи політичної партії, які не претендували би на здійснення і поширення демократії або не використовували цей термін у своїх цілях.

Отже, демократія не є ні універсальним засобом організації суспільства в цілому, ні вищою формою суспільного розвитку. Це лише та інституційна матриця, в межах якої організується управління суспільством. І, безумовно, феномен демократії потребує подальшого вивчення як науковцями, так і політиками-практиками. Демократія – явище загальноцивілізаційне і його можна трактувати як: по-перше, демократія – це форма держави; по-друге, демократія – це форма плюралістичної організації громадянського суспільства і політичних партій, що репрезентують його інтереси; по-третє, демократія виступає як політичний світогляд і відповідний суспільно-політичний рух. Ці визначення доповнюються висвітленням поняття демократії як соціальної і політичної цінності, як політичного процесу. Для нас демократія – це перш-за-все найвища загальнолюдська цінність і благо. Останнє формується тільки тоді, коли демократія виростає знизу, а не нав’язується зверху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кіндратець О. Деякі аспекти формування сталої демократії / Олена Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2006. – №6 (21). – С. 63–73.
2. Бжезінський З. Демократія перед лицем глобалізації. Виступ на колоквиумі / Збігнев Бжезінський. – Кастельгандольф, 1998. – 88с.
3. Турен А. Что означает демократия сегодня? / Ален Турен // Международный журнал социальных наук. – 1991. – №1. – С. 56–70.
4. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость / Шмуэль Эйзенштадт // Полис. – 2002. – №2. – С. 67 – 81.
5. Даль Р. О демократии / Роберт Даль. – Москва: Аспект Пресс, 2000. – 184с.
6. Демократія: антологія / [упорядник Проценко О., В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108с.
7. Бегунов Ю. К. 13 теории демократии // Ю. К. Бегунов, А.В. Лукашев, А.В. Пониделко. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 223с.
8. Мадатов А. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы / А. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – 1991. – №1. – С. 27– 44.

© Палас Н. Р., 2009.